

جایگاه آزادی در جهان بینی اسلامی با محوریت اندیشه آیت الله شهید

بهشتی

بتول حسن نژاد^۱

چکیده

این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی جایگاه آزادی در جهان بینی اسلامی با محوریت اندیشه آیت الله شهید بهشتی می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که شهید بهشتی با رویکردی نوین، آزادی را در چارچوب "حق‌مداری الهی" تعریف می‌نماید. از نگاه ایشان، آزادی حقیقی زمانی محقق می‌شود که در مسیر تکامل انسانی و همسو با ارزش‌های اسلامی قرار گیرد.

مطالعه حاضر با استناد به آثار مکتوب و سخنرانی‌های شهید بهشتی، سه مؤلفه اصلی اندیشه ایشان را مورد تحلیل قرار داده است: (۱) آزادی به مثابه مسئولیت (۲) رابطه متقابل آزادی فردی و اجتماعی (۳) حدود آزادی در چارچوب شریعت. نتایج تحقیق حاکی از آن است که الگوی پیشنهادی شهید بهشتی، راهکاری متعادل برای جمع میان آزادی و التزام به ارزش‌های دینی ارائه می‌دهد.

این مقاله در نهایت به این نتیجه می‌رسد که خوانش شهید بهشتی از آزادی، می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای تدوین سیاست‌های فرهنگی-اجتماعی در جوامع اسلامی و دیگر جوامع باشد.

کلیدواژه: آزادی، جهان بینی، اندیشه، شهید بهشتی

۱- سطح دو- مدرسه علمیه فاطمیه لامرد

مقدمه

آزادی واژه مقدسی است که در طول تاریخ مورد دستخوش و سوء استفاده های فراوانی قرار گرفته است. گاه با شعار آزادی، ارزش های فطری و دینی به تمسخر گرفته شده و گاه آزادی، هدف خلقت انسان انگاشته می شود.

تنوع و تعدد بحث از آزادی و ابعاد مختلف آن از آن روست که هر اندیشه ورزی با توجه به پیش فرض ها و مسلک و مرام خویش به تعریف این واژه مهم و اساسی در زندگی بشر پرداخته و شاخص های ویژه ای برای آن برشمرده است. آزادی در ادبیات اسلامی نیز دارای جایگاه ویژه ای است عموم بحث های مربوط به آزادی در متون فقها ارائه شده است. ولی در تاریخ معاصر به ویژه با پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی آزادی به عنوان یکی از آرمان های اساسی انقلاب مطرح گردید. و از زمینه های اصلی تاسیس حکومتی با آموزه های شیعی در ایران شناخته شده است. مطالعات متعددی به بررسی مفهوم آزادی در اندیشه اسلامی پرداخته اند.

۱- علامه جعفری با تفکیک مفاهیم آزادی، رهایی و اختیار و شهید مطهری در کتاب سلسله یادداشت های استاد مطهری با تأکید بر آزادی به عنوان «شرط» نه «ایدئال»، بنیان های نظری این بحث را تقویت کرده اند .

در سال های اخیر نیز این موضوع مورد توجه بسیاری از نویسندگان قرار گرفته است از جمله:

۲- رضوانی (۱۳۹۵) در کتاب اسلام شناسی مبحثی را به آزادی اختصاص داده است و به طور کلی مبنای آزادی را از دیدگاه اسلام بررسی کرده است. ولی به چارچوب و حدود آن پرداخته است.

۳- لک زایی (۱۳۸۰) در پژوهشی با عنوان سازوکارهای آزادی سیاسی در اندیشه آیت الله بهشتی، ضمن توجه به مفهوم آزادی، به بررسی اهمیت آزادی های اجتماعی در اندیشه شهید بهشتی پرداخته است.

۴- نساج و دیگران (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان جایگاه آزادی در منظومه فکری شهید بهشتی، نسبت اسلام و آزادی در نگرش شهید بهشتی را در مورد بررسی قرار داده است.

ضرورت پرداختن به موضوع از چند جهت حائز اهمیت است :

۱. کاربرد نظری: ارائه چارچوبی بومی برای حل تعارضات مفهومی آزادی در گفتمان اسلامی.
۲. کاربرد عملی: الهام بخشی به سیاست گذاری های فرهنگی و اجتماعی در جوامع.
۳. پاسخ به شبهات: مقابله با برداشت های افراطی یا تقلیل گرایانه از آزادی در جامعه.

سوال مطرح شده در این تحقیق عبارت است از: براساس اندیشه شهید بهشتی، آزادی در جهان بینی اسلامی چه جایگاهی دارد؟

این پژوهش سه هدف را دنبال می کند:

۱. تبیین مؤلفه های اصلی آزادی در اندیشه شهید بهشتی شامل «آزادی به مثابه مسئولیت»، «رابطه متقابل فرد و جامعه» و «حدود شرعی».
۲. تحلیل نسبت آزادی با مفاهیمی مانند عدالت، تکامل انسانی و حق مداری الهی.
۳. ارائه الگویی کاربردی برای سیاست گذاری های اجتماعی مبتنی بر این نظریه.

مفهوم شناسی

آزادی

در لغت: عتق. حریت. اختیار. خلاف بندگی و رقیت و عبودیت و اسارت و اجبار. قدرت عمل و ترک عمل. قدرت انتخاب^۱

در اصطلاح: تعریف آزادی محل بحث و تبادل نظر فراوان صاحب نظران بوده است شهید مطهری هم از لحاظ فلسفی و اجتماعی و... تعاریفی از آزادی را بیان می کنند. که انسان موجودی **مختار** است و جبرگرایی (فلسفی یا اجتماعی) را رد می کند.^۲ و در میان فیلسوفان غربی هم آیزا برلین از آزادی دوپست تعریف بیان می کند. آزادی مثبت به معنای توانایی فرد برای تحقق بخشیدن به اهداف و خواسته های خود است.^۳

جهان بینی

در لغت: طرز نگرش و تفسیر کلی یک فرد یا مکتب نسبت به جهان و نظام حاکم بر آن^۴
در اصطلاح: جهان بینی در اصطلاح فلسفی و علمی به سیستم فکری جامعی اشاره دارد که شامل باورها، اصول و نگرش های کلی یک فرد یا جامعه درباره ی جهان، انسان و جایگاه او در هستی می شود. برای مثال: جهان بینی چارچوبی مفهومی است که فرد از طریق آن به تفسیر جهان می پردازد

۱-دهخدا، لغتنامه دهخدا. جلد ۱، ص ۲۷

۲- مطهری، فلسفه آزادی، ص ۳۵-۴۰

۳- برلین، دو مفهوم آزادی (ترجمه عزت الله فولادوند)، ص ۴۵-۵۰

۴- دهخدا، لغتنامه دهخدا. جلد ۵، ص ۶۷۲۴

و شامل مفروضات بنیادین درباره‌ی ماهیت واقعیت است^۱. این مفهوم نه تنها دیدگاه‌های فلسفی، بلکه ابعاد دینی، علمی و ایدئولوژیک را نیز دربرمی‌گیرد

اندیشه

در لغت: فکر، تأمل، تدبیر، و آنچه انسان در خیال خود می‌پرورد.^۲
در اصطلاح عبارت از متن عربی: التفکر سیر بالعقل فی الأدله و البراهین للوصول إلی المجهول من المعلوم ترجمه: «تفکر، سیر عقل در دلایل و براهین برای رسیدن از معلوم به مجهول است»^۳

زندگی نامه و مبانی فکری شهید بهشتی

۱- مروری بر زندگی علمی و مبارزاتی

شهید سید محمدحسینی بهشتی در دوم آبان ۱۳۰۷ هجری شمسی در اصفهان چشم به جهان گشود. پدرش از روحانیان اصفهان و امام جماعت مسجد لبنان بود. وی از چهار سالگی به مکتب رفت و در اندک زمانی قرائت قرآن و خواندن و نوشتن را آموخت و با ورود به دبیرستان به دلیل علاقه به تحصیل علوم دینی، مدرسه را رها و در سال ۱۳۲۱ وارد حوزه علمیه شد.

به سال ۱۳۲۵ یعنی در هجدهمین بهار زندگی خود به قم عزیمت کرد و در کنار تحصیل علوم دینی، در سال ۱۳۲۷ موفق به دریافت دیپلم ادبی در امتحانات متفرقه شد. در همان سال، وارد دانشکده الهیات معقول و منقول شد و در سال ۱۳۳۰ با دریافت درجه لیسانس به قم بازگشت و در دبیرستان حکیم نظامی مشغول تدریس زبان انگلیسی شد. در سال ۱۳۳۱ ازدواج نمود که حاصل این پیوند، دو پسر و دو دختر بود. وی در سال ۱۳۳۳، دبیرستان دین و دانش قم را تأسیس نمود و تا سال ۱۳۴۲ سرپرستی آن را برعهده داشت. در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۳۸، دوره دکترای فلسفه الهیات را گذراند سپس، با شرکت فعال در مبارزات سال‌های ۴۱ و ۴۲ از سوی ساواک مجبور به عزیمت از شهر قم به تهران گردید.

این شهید راست قامت تاریخ به پیشنهاد و درخواست آیت الله حائری رحمه الله و آیت الله میلانی رحمه الله به هامبورگ عزیمت و سرپرستی مسجد و تشکل مذهبی جوانان آن شهر را عهده دار و به فعالیت‌های عمیق دینی و فرهنگی پرداخت. در طی این مدت سفرهایی به عربستان، سوریه، لبنان،

۱- صلیبا، فرهنگ فلسفی، ص ۲۵۶

۲- دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۲۹۱۵

۳- تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۲۶۷ (ذیل آیه ۲۴۲ بقره)

ترکیه و عراق (به منظور دیدار امام رحمه الله) انجام داد.

سرانجام در سال ۱۳۴۹، به ایران بازگشت و به فعالیت های علمی، فرهنگی و سیاسی روی آورد. در این مدت، چندین بار توسط ساواک دستگیر و روانه زندان شد. در آذرماه ۱۳۵۷ به فرمان امام خمینی رحمه الله شورای انقلاب را تشکیل داد و پس از پیروزی انقلاب اسلامی همواره به عنوان ایدئولوگ و لیدر در صحنه های سیاسی، اجتماعی به فعالیت می پرداخت. حزب جمهوری اسلامی را با هدف تربیت و شناسایی نخبگان سیاسی فرهنگی پایه گذاری نمود.

در تدوین قانون اساسی به عنوان نایب رئیس مجلس خبرگان ایفای نقش می کرد. پس از استعفای دولت موقت در سال ۱۳۵۸، مدتی به عنوان وزیر دادگستری و سپس، از سوی امام خمینی رحمه الله به ریاست دیوان عالی کشور منصوب گردید. وی سرانجام در حین انجام وظیفه در این سمت بود که در شامگاه ۷ تیر سال ۱۳۶۰ در حین سخنرانی در تالار حزب جمهوری اسلامی بر اثر انفجار ساختمان حزب توسط منافقین به همراه کاروان ۷۲ نفره خود به خیل عظیم شهدای کربلا پیوست.^۱

۲- اصول کلیدی اندیشه شهید بهشتی

۲-۱. هدفداری نظام هستی

از نظر شهید بهشتی، جهان و هستی، عبث و بیهوده خلق نشده است. خداوند آسمان ها و زمین را به حق آفریده است: «ما خلقنا السموات و الارض و ما بینهما الا بالحق» و این حق به معنای این است که انسان ها «ایدئالیست» نباشند و نگویند این عالم «وهم و خیال» است، بلکه معتقد باشند: «جهان هستی هدف و جهتی دارد. انسان ها، نه تنها باید در نفی پندارگرایی و پوچ انگاری بکوشند، بلکه این هدف هستی را متحقق نمایند که به نظام آفرینش بیندیشند و هدف های آن را شناسایی کنند و بر مبنای قوانین، مقررات و قراردادهای اجتماعی که خداوند آن را وضع کرد و بنانهاد، عمل کنند. خداوند هم از انسان هایی یاد می کند که با ایمان خود به نظام آفرینش، می اندیشند و می گویند: خدایا این دستگاه را باطل و عبث نیافریدی.

بدین ترتیب، از نظر آیت الله بهشتی، نظام هستی، هدف دار است؛ هر چند از نگاه ما، این مسئله امری بدیهی است؛ و وقتی فیلسوف و اندیشمند از آن به عنوان اصل و اساس اندیشه های خود دفاع می کند، می تواند به عنوان مبنای بحث اندیشه های سیاسی تلقی شود. حال که نظام، از نظر وی، هدف دار و عبث و پوچ آفریده نشده است، این سؤال مطرح می شود که هدف و جهت نظام هستی

۱- محمدی، زندگینامه سیاسی شهید بهشتی، ص ۲۳-۴۵

در چنین مواردی، جامعه اسلامی موظف است نهی از منکر کند و این به معنای محدود کردن بخشی از آزادی‌های فردی است. اما این محدودیت از سر خیرخواهی و برای حفظ آزادی واقعی بشر اعمال می‌شود. شهید بهشتی از افراد می‌خواهد در انگیزه‌های درونی خود تأمل کنند: آیا میل به خودنمایی و جلب توجه دیگران، آنها را به سمت چنین رفتارهایی سوق نمی‌دهد؟ اگر فردی نتواند این تمایلات را در خود کنترل کند و اصرار بر رفتارهای مغایر با موازین اجتماعی داشته باشد، جامعه اسلامی حق دارد از سلامت اخلاقی خود دفاع کند و چنین وضعیتی را در محیط اجتماعی تحمل نخواهد کرد. نشان‌دهنده تعادل دقیقی است که شهید بهشتی بین آزادی فردی و مسئولیت اجتماعی برقرار می‌کند. ایشان از یک سو به آزادی افراد احترام می‌گذارد و از سوی دیگر، حفظ سلامت اخلاقی جامعه را وظیفه‌ای همگانی می‌داند. این نگاه جامع، الگویی ارزشمند برای تنظیم روابط اجتماعی در جوامع اسلامی معاصر ارائه می‌دهد.^۱

تبیین نظریه آزادی در چارچوب الهی

حدود الله بی چون و چرا باید رعایت شود. جامعه اسلامی در برابر زیر پا گذاشتن یک یک این حدود الله حساس است. دقت بفرمایید حدود الهی بر ما تحمیل نیست اینجا یک نکته ظریف نهفته است. حدود الهی بر کسی تحمیل نمی‌شود، چرا؟ برای اینکه از دیدگاه اسلام انسان دین را آزادانه و آگاهانه انتخاب می‌کند، وقتی انسان دین را انتخاب می‌کند کسی دین را بر او تحمیل نمی‌کند» در اصل دین شما مختارید می‌توانستید این دین را انتخاب نکنید، شهید بهشتی استناد می‌کند به «لا اکراه فی الدین قد تبیین رشد من الغی» و «انا هدیناه السبیل اما شاکرا و اما کفورا» ما راه را به او نشان دادیم، حالا می‌خواهد شاکر باشد و عمل کند به این راه، یا می‌خواهد مخالفت کند، می‌خواهد فرار کند از این مسیر، دیگر به ما ربطی ندارد. این در کجاست؟ در اصل دین، خواستی مسلمان شو خواستی مسلمان نشو، کسی تو را مجبور نمی‌کند مسلمان باشی. در ادامه ایشان می‌گویند: «ایمان آوردن به اسلام، الزامی و اجباری و اکراهی نیست اما وقتی که اسلام را به‌عنوان دین قبول کردم دیگر بعد از آن نسبت به یک یک آورده‌های اسلام با تمام وجودم عشق می‌ورزم، دیگر اینطور نیست که آقا من هم اسلام را قبولش دارم، ولی اگر بشود که آدم اسلام را قبول داشته باشد و این نماز

۱- نقل به مضمون از کتاب جاودانه تاریخ، آشنایی با افکار و اندیشه های شهید مظلوم آیت الله بهشتی :

صبح‌ها را، آن هم نماز تابستان برای خواندن پا نشود، ماه رمضان روزه تابستان برای کارگر روزه را نگیرد، اگر گاه‌گاهی فیلم‌های سکسی خواستم در سینما تماشا کنم، نگو که نرو، یا فیلم را نیاور. آخر این چه آزادی شد؟ چرا نمی‌گذارند انسان آزادانه فیلم سکسی تباہ‌کننده بیاورد؟ خوب دلش می‌خواهد برود و تماشا کند، آزاد است. تو فیلم سکسی بیاور توی سینما نمایش بده، انسان هم آزاد است می‌خواهد می‌رود، نمی‌خواهد نمی‌رود؛ این می‌شود آزادی. داشتن استخرهای شنای مختلط برای زن و مرد، خوب، این چیز خوبی است، باشد حالا اگر کسی مقدس است، دیندار است، خوب، آنجا نرود. زن‌ها و مرد‌ها با شیوه‌ها و لباس‌های نامطلوب، ناموزون توی جامعه بیایند یا داخل محل کارشان بیایند، عیبی ندارد. خوب، یک زن خیلی متدین هست، خودش نرود، خودش نکند، یک جوان خودش متدین است، خودش چشمش را زیر بیندازد. اگر خانم‌ها با هفت قلم آرایش طنز از این سو به آن سوی خیابان راه می‌روند، آن آزاد است، این هم آزاد است، او آزاد است این جوری راه برود، این هم آزاد است نگاه نکند. نه آقا جان، ما این جور آزادی را نفی می‌کنیم.»^۱

یک مقدار قید و بند اجتماعی ضرورت دارد و این قید و بندها چند پشتوانه دارد:

۱. پشتوانه ایمان انسان‌ها. البته این بهترین پشتوانه است. وجدان انسان‌ها و ایمان انسان‌ها منشأ تعهد انسان‌ها نسبت به اجرای احکام و قوانین و مقررات این ایده‌آل است.
۲. قانون و اعمال قانون به وسیله دولت و حکومت و نهادهای مسئول اجتماعی، همراه با اعمال قدرت. ما نمی‌توانیم فکر کنیم که همه بر اساس وجدان‌شان و ایمان‌شان همیشه قانون را رعایت می‌کنند. اگر کسانی پیدا شدند که از قانون تخلف می‌کنند باید با قدرت جلوی آنها را گرفت. البته اعمال این قدرت بر طبق تعالیم اسلام باید صرفاً به وسیله حکومت باشد.^۲

۱- حسینی بهشتی، سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های آیت‌الله شهید دکتر سید محمد بهشتی، ج ۱، ص ۴۱۹ و ۴۲۰

۲- حسینی بهشتی، لیبرالیسم، ص ۳۸

نتیجه گیری و پیشنهادات

تحقیق حاصله تحت عنوان (جایگاه آزادی در جهان بینی اسلامی با محوریت اندیشه شهید بهشتی) با تحلیل محتوای آثار شهید بهشتی نشان می‌دهد که ایشان آزادی را در چارچوبی نظام‌مند و مبتنی بر مبانی اسلامی تعریف می‌نماید.

سه رکن اصلی اندیشه ایشان شامل آزادی به مثابه موهبت الهی، مسئولیت‌پذیری به عنوان لازمه آزادی و التزام به چارچوب شرعی به عنوان حد آزادی می‌باشد. دست‌آوردهایی که این پژوهش به آن رسیده است.

- شناسایی چهارچوب مفهومی منسجم در اندیشه سیاسی ایشان
- ارائه الگویی بومی برای فهم آزادی در جامعه اسلامی

فرضیه تحقیق عبارتست از: شهید بهشتی الگویی ارائه می‌دهد که به راهکاری متعادل برای جمع میان آزادی و التزام به ارزش‌های دینی می‌انجامد.

نتایج حاصله: شهید بهشتی با ارائه خوانشی نوین از آزادی، موفق به ایجاد تعادلی منطقی میان حقوق فردی و ارزش‌های الهی شده است. این پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه ایشان می‌تواند الهام‌بخش نظام‌سازی اجتماعی در جوامع اسلامی و دیگر جوامع می‌تواند باشد. محدودیت این پژوهش عدم دسترسی به برخی اسناد و سخنرانی‌های کمتر منتشر شده آیت‌الله بهشتی می‌باشد.

پیشنهادات کاربردی برای پژوهش‌های آینده به شرح زیر می‌باشد.

- ۱- طراحی «شاخص‌های آزادی توحیدی» برای سنجش در جوامع اسلامی
- ۲- تدوین «منشور حقوق و مسئولیت‌های شهروندی» بر اساس این نظریه
- ۳- مطالعه میدانی درباره کاربردی این نظریه در جامعه معاصر

منابع

- ۱- دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- ۲- برلین، آیزایا. دو مفهوم آزادی (ترجمه عزت‌الله فولادوند). تهران: نشر ماهی، ۱۳۹۵
- ۳- مطهری مرتضی، فلسفه آزادی، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۹۷
- ۴- صلیبا، جمیل، فرهنگ فلسفی، ترجمه: منوچهر صانعی دره‌بیدی، تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۶۶
- ۵- طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، قم، چاپ جامعه مدرسین قم، ۱۳۹۰
- ۶- حسینی بهشتی، سید محمد، آزادی، هرج و مرج، زورمداری، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۹۰ش
- ۷- _____، لیبرالیسم، تهران، انتشارات روزنه، ۱۴۰۳ش
- ۸- _____، جاودانه تاریخ، آشنایی با افکار و اندیشه های شهید مظلوم آیت الله بهشتی: گفتارها، تهران، سازمان انتشارات روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۸۰ش
- ۹- _____، حزب جمهوری اسلامی مواضع تفصیلی، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۹۵ش
- ۱۰- محمدی، محمود، زندگینامه سیاسی شهید بهشتی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۵
- ۱۱- فکوهی، ناصر و دیگران، خط قرمز: آزادی اندیشه و بیان و حد و مرزهای آن، تهران، نشر قطره، ۱۳۷۷ش
- ۱۲- مهدوی، رحمت، آزادی مترقی در اندیشه شهید بهشتی - ایران، نشر نهادگرا، ۱۳۹۴ش
- ۱۳- سرابندی، محمدرضا، سخنرانی ها و مصاحبه های آیت الله شهید بهشتی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۶ش
- ۱۴- لک زایی، شریف، آزادی سیاسی در اندیشه آیت الله مطهری و آیت الله بهشتی رحمه الله، قم، موسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ۱۳۸۲
- ۱۵- زارعی، بهنام، « آزادی اجتماعی براساس مبانی اسلامی»، نشریه سخن جامعه، شماره ۱۹، زمستان ۱۳۹۷ش
- ۱۶- نساج، حمید، پوررنجبر، مهدیه، نظری، مینا، « جایگاه آزادی در منظومه فکری شهید بهشتی»، نشریه پژوهش های اجتماعی اسلامی، شماره دوم (پیاپی ۱۰۹)، تابستان ۱۳۹۵ش

- ۱۷- طالبی دارابی، ابراهیم، « انسان و جهان در نظام فکری شهید بهشتی»، نشریه پگاه حوزه شماره ۱۸۵، تیر ۱۳۸۵ش
- ۱۸- رفیعی، محمد مهدی، « آزادی و محدودیت های اجتماعی آن در اندیشه آیت الله بهشتی »، تهران ، موسسه اندیشه بهشتی، ۱۴۰۳ش
- ۱۹- حسینی بهشتی، م ، (۱۳۹۵) معنای صحیح آزادی، mp3، پیامرسان ای‌تا کانال از بهشتی برای امروز